

В БЕЗКРАЙНИЯ СВЯТ НА ЧОВЕКА

Димитър Великов

Ако раждането на твореца е почти винаги ненадейно проблясване на заложената в човешката личност дарба, то утвърждаването му е вече подчинено както на обществено-литературните закономерности, така и на неговия индивидуален стремеж за самореализация, на волзвата му издръжливост. И ако една подобна теза може да събуди различни противоречиви мнения, то все пак тя има своето оправдание и за целта не е необходимо да привличаме много примери, достатъчен е само един — творческият път на писателя Николай Хайтов.

Дошъл в литературата на пръв поглед никак си случайно, по силата на неочакваните недоразумения в неговия живот, които насочват лесовъда към художественото отразяване на действителността, Хайтов ще докаже творческите си възможности с една непретенциозна последователност и добросъвестност. Безспорно всичко това е далеч по-сложно и трудно обяснимо като психология на творческия процес, защото формирането на творческото начало при този автор започва още в ранната детска съпричастност със света на природата и със света на социалните отношения. Това предопределя активното отношение на младия Хайтов към действителността, към обществената система и към етичните истини за човека. Но дори и психологията на художественото творчество все още не може да изясни този диалектико обусловен процес между изграждането на мирогледния тип мислене и на творческото светоусещане. Така ние можем само приблизително да се докоснем до това, как усетът за социалното и етичното намира по-късно своята емоционално и мисловно обогатена проекция в съпричастността на бъдещия писател към безкрайния свят на природата, към нейната памет, съхранена в цвят или форма, в планински релеф или звук. Едно остро и наблюдателно око ще проникне с непринудена творческа лекота и в конкретната житейска драма, и в мъчливата трагедия сред природата. Наблюдателността ще подхранва бъдещото творческо пристрастие към конкретно-предметното, което по-късно ще се превърне в пластичен принцип на художествено изображение.

Годишите на лесничейство ще изострят слуха и сетивата на човека Николай Хайтов, ще насочат мисълта му зад видимия хоризонт на конкретния факт, на човешкото действие или чувство. И ако първите му публикации в периодичните издания са очерци, то това е резултат колкото от нуждите на определения социален момент, толкова и на естествената нагласа на бъдещия творец. Тази любов към очерка като особен белетристичен начин за отразяване на действителността ще предпази вече автора Николай Хайтов от опасните рифове на литературщината, ще му служи за скрит, вътрешен коректив при изграждането на художествените характери в неговите разкази. И още нещо, първите книги на Н. Хайтов ни подсказват за известна разностранност на интересите, която намира своето потвърждение в досегашния път на писателя. Става дума за това, че редом

с очеркиста и разказвача съжителствуват историкът и краеведът. И неслучайно след дебютната му книга с разкази и очерци „Съперници“ излиза монографията „Миналото на село Яворово“. Но тази на пръв поглед разностранност е в същност израз на дълбоката вътрешна единност в творческото самосъзнание на Н. Хайтов, където историческата памет на етноса, сублимален изконните черти на националния характер и на човешката нравственост, ще предопредели творческото отношение на писателя към исторически променящата се действителност и към човека.

Онова, което все още не достига като художествено познание, в ранните разкази на Хайтов се компенсира с усиления му интерес към историческите превратности и драматизма в Родопите — тази планина на българщината и на нравствената категоричност. Аналитичността на историка и краеведа проправя пътя на писателя за постигане на историческата съдба и на вечните етични ценности. И не само това, защото в разказите на този писател ще усещаме интензивното присъствие на съвременността като социален рефлекс, като емоционална чувствителност, като нравствена реакция. Цялостното идейно-тематично съдържание на сб. „Съперници“ потвърждава една от характерологичните черти в таланта на Н. Хайтов — склонността към нравствено-психологическия размисъл и проблематика. Писателят ще изгражда многоликия художествен образ на своето съвремие не толкова чрез преките визуални измерения и картини, колкото чрез психологическото постигане и мотивиране на промените в съзнанието на обикновения човек, който все още не е прекъснал връзката си с природата и земята. Този тип хайтовски герой ще живее между съхранените в паметта му и чувствата предания и легенди от далечната история, с онова, което му е разкрил неговият собствен опит и с новите представи и впечатления, пред които го изправя всеотдайният процес на социализация на личността.

В ранната си проза писателят ще остава по-често до житейската достоверност на сюжетните ситуации. Героите му ще възприемат социалната конфликтност на една действителност, която е вече минало в момента на разказването в един сравнително опростен мирогледен и житейски план. Те ще достигат до социалното чрез своите малки на пръв поглед житейски истини. Носейки спомена за миналото, те приемат настоящето с новите обществени промени от една малко или много усложнена личностна позиция. Те всички почти имат сетива за новото, независимо дали то ще бъде винаги конкретизирано в съзнанието им като обществен и социален ред, като социалистически взаимоотношения и човешки морал. Животът им сред планината и близо до земята е утвърдил в тях чувството за труд, за свобода и красота.

Особената функционалност на житейската случка в ранната проза на Хайтов е в това, че тя и сюжетната ситуация съдържат художествения подтекст и идейната дълбочина на разказа. Писателят ще се стреми да избягва преките авторски обобщения, като намира тяхната вътрешна проекция в сюжетния факт, в поведението и в чувствата на героя. Няма значение дали ще става дума за разказа „Митовата изповед“ от сб. „Съперници“ или за разказите „Секретна брава“, „Истинския свети дух“, „Последният талисман“ от сборника „Искрици от огнището“. Тези ранни сборници заедно със сб. „Писма от пушинаците“ ни позволяват да фиксираме диапазона на белетристичните реакции на писателя. Независимо от това, че чрез пристрастието си към очерковата форма писателят ще улови много от значимите особености на съвремението си, то все пак трябва да не подминаваме и един много специфичен момент в белетристичната нагласа на неговия талант — това е писател, който предпочита не епичния подход към проблемите и характерите, т. е. към действителността, а пластичната лаконичност на кратката белетристична форма, която синтезира обществената атмосфера, социалните и етичните тенденции не в пространствено-времеви мащабност,

а във фабулата и сюжетната ограниченост на обстоятелства и характери. Категорията мащабност в ранната проза на Н. Хайтов се трансформира в други художествени измерения. Така многообразието на обществения статус намира своя художествен и познавателен еквивалент в постигането на нравствено-психологическата сложност на човешката душевност и на социално-етичните ценности, носени от индивидуалното съзнание.

В представителите на селската душевност писателят открива скритата социално-психологическа динамика на взаимодействието между минало и съвременност, между съвременност и бъдеще. Без да притежават сложното мирогледно мислене, което би подредило социалните събития в идеологическата им йерархия, героите на Хайтов от сборниците „Съперници“, „Искрици от огнището“ и „Писма от пущинаците“ са носители на онези нравствени и житейски истини, които формират позицията на активния хуманизъм, на съзидателното творческо начало спрямо този бързо променящ се свят. Тази позиция е ключ не само към идейно-художествените обобщения в разказите, в очерците и в импресиите, но и към личностната и творческата нагласа на самия писател. На Хайтов са му дълбоко присъщи поривите на човешката самореализация и на активното присъствие в динамиката на общественото развитие. Всичко това у автор и герои придобива една неподражаема емоционално-психологическа уплътненост, израз на виталността, присъща за хората, израснали сред планината, с нейната красота, с неочакваните бедствия, с житейските трудности, с духовната и емоционалната разкрепостеност.

Не току-така писателят се оставя на своя естествен творчески подтик, който винаги ще възбужда чувствата и мислите му, за да се формира онази художествена особеност в белетристичния му талант, която обикновено определяме като чувство за природата. Чужд на болезнения психологически самоанализ, на съзерцателната бездейственост, за Н. Хайтов природата в Родопите ще се превърне не само в централна тема, но и в символ на вечно възраждащо се начало, на жажда за живот, на творчески гений. И не само с това се изчерпва дълбокото идейно-смислово съдържание на онези страници от прозата на писателя, в които Родопите и тяхната природа са предмет на художествено пресъздаване и на тревожен творчески размисъл. Човекът и природата, общественото-социалното и обективно-природното се превръщат в съкровено творческо верую, в пулсираща система от алтернативи.

Още в сб. „Искрици от огнището“ се набелязват основните елементи от творческите възгледи на писателя за общественото-социалното и обективно-природното, за взаимодействието и противопоставянето на човек и природа. В белетристичната скица-размисъл „Непобеденият“ Хайтов ще визирира антиномията човек—природа. Стихиите и студовите не са могли да прекършат столетния бор, но идва човекът, носещ брадва в ръка, с безобидното намерение „да си насече от него борина“. След това го беше налегнал дърволът и прекършил“. Човешкото присъствие сред природата в прозата на Хайтов е далеч по-многообразно и трябва да признаем, че там, където имаме противопоставяне на човек и природа, това почти винаги е следствие на нарушение или по-точно казано, на непълноценност, на бели полета в човешката нравственост на героите. Житейски прагматичното в характерите на тези герои ще придобие в зрялата проза на Хайтов и социален смисъл. Но преди това авторът с нескривана любов ще улови с проникновения си поглед зримите и незримите движения в планината, ще се докосне до дълбоките тайни в горския живот, за да ги превърне в личностно и в художествено познание.

Вникването в природната хармония и дисхармония е едно колкото условно, толкова и значимо постигане на истините от света на човешките и на обществените взаимоотношения. Ако кажем, че Хайтов открива в борбата сред природата

аналогии с нашия човешки свят, ще бъде вярно, но непълно. Защото аналогията при Хайтов е наистина белетристичен похват, но той не остава при нея. Неговата будна мисъл не се любува на сполучливата формална находка, а се насочва към изследването на социално-етичните феномени в човешкото общество, респ. в съвременността. Способността да се вниква и заживява с природата ще бъде за писателя и критерий за нравствената същност, и за човешките достойнства на личността. Така ще се оформи и оригиналната хайтовска етика, в която различните представители на горската природа ще се превърнат в символи на определени нравствени качества, на една житейска позиция. Само така може да се изтъкува симпатията на автора към онези представители от горската природа, които проправят пътя към простора на върховете — „Затова минеш ли понякога през клекови гъсталаци — ще сподели писателят в очерка си „Писмо от пушинаците“ — видиш ли тези настъпателни авангарди на живота в пределите на пустинята, спри се и свали шапка на горския пионер и победител на канарите — клека.“

Другият символ в творческата етика на Хайтов е брезата — символ на саможертвата. Пак в същия очерк, написан под формата на писмо до неговия приятел в София, авторът ще изповядва: „Щом пристъпите на егоизма те връхлетяват, съветвам те приятелю, иди и съзерцавай саможертвата на брезите и много житейски истини, удавени в обичайното ни многословие, ще изплават простици и ясни като белия божи ден. И помни: от брезите не стават само клечки за зъби.“ Тази своеобразна творческа етикоестетическа система на Хайтов ще се разгърне в цялата си оригиналност и съдържателност в една от най-„личните“ книги на писателя — „Шумки от габър“. Но развитието на белетристичното мислене при Хайтов е малко или много следствие от историческите му краеведчески проучвания — „Монография на село Яворово, Асеновградско“, „Асеновград — исторически очерк“, „Хайдутки“, „Смолян — исторически очерк“, „Жени хайдутки“, „Девин“ и др. Като че ли формирането на писателя е немислимо без изграждането на историка и краеведа. Живият усет за природата, съчетан с научния темперамент на историка, създават онази дълбочина и култура в мисленето на твореца, които му позволяват да се впуска в етнопсихологическите загадки на националната душевност, в нравствената всеобхватност на човешките добродетели, в трагичните дилеми на историческата съдба. Само така можем да изтъкуваме творческата диалектика на хайтовското мислене, с нейните бързи познавателни ракурси, с неочакваното осветяване на малко известни, но значими страни от историческото битие на Родопския край, от днешния ден на тези хора, които възприемат света и неговите истини, така както осезават живота сред планинската природа.

В сб. „Шумки от габър“ ние откриваме вече зрелостта на таланта на Хайтов. Един особен синкретизъм на белетристичното мислене трасира пътищата на художественото познание, отразявайки в същото време и обемния поглед на твореца за света. Някак деликатно и непретенциозно в мисленето на очеркиста Н. Хайтов се прокрадва интересът на историка и етнографа — цикъла — „Шумки от габър“ или във възхитения поглед на пътеписеца навява темпераментната реакция на публициста и на обществено ангажирания човек — „По Дамлъ дере“. Все тук някъде историкът ще се слива с художника — „Ангел войвода“, „Войвода от Россия“ и „Козият рог“, — писателят — с философа-мислител — цикъла „Душата на леса“. На пръв поглед това са все познати за Хайтов теми и творчески вълнения и в същото време вече се докосваме до творческа особеност, която превръща явленията от реалността в естетически и етични ценности от света на художественото познание. И ако не забелязваме някакво чувствително разширяване на тематичния творчески обхват на писателя, то като компенсация имаме свободно разгръщане на стихията на художествения синтез и на философските проникновения. Чувствителните сетива на писателя извършват онази творческа трансфор-

мация, без която не би съществувала магията на изкуството, а само голият факт. Като че ли сам писателят е уловил индикациите на този творчески процес в природните състояния: „Тогава — ето, обаядат се лукаринките на габровите шумки и ти разбираш изведнъж, че грохотът на горските бурии, тъпани и контрабаси не виеше никаква заплаха, а е просто фон на лирична изповед, прелюдия към философско откровение; че свирчиците на габровите шумки са току-що извършили едно малко, но полезно чудо, като са превърнали крамолната горска шумотевица в песен“ („Шумки от габър“).

Навлизайки в недрата на природните тайни, Хайтов ще открива не само хармонията, но и скритите противоречия, ще се замисли над гибелта на самотните столетни дървета или над „малките“ трагедии в света на животинския атавизъм. Така заедно с художника-пластик оживява и писателят-мислител, който вече е насочил своя вътрешен взор към отговорните загадки на човешкото ни битие. И ако авторът ще каже за своя герой, горския Марински от разказа „Човекът, който надви“, че: „Този човек се отнасяше към дърветата и гората, към високите скали и ветровете като с живи същества. . .“, то едва ли ще бъде погрешно, ако открием в тези мисли скритата творческа нагласа на самия Николай Хайтов. Защото окоето на безпристрастния наблюдател би останало при зримата реалност на видимото, а окоето на художника прониква зад мълчаливия конфликт в света на природата, за да достигне до дилемите на общественото битие и на социалната динамика.

В свършените по своята лаконичност и завършеност белетристични фрагменти от цикъла „Душата на ласа“ авторът ще се домогне до високия идейно-смислов заряд на спонтанните творчески инвенции. От този малко необичаен творчески ъгъл Хайтов ще навлезе в противоречивата многоизмеримост на конфликта човек—природа, ще определи социалните и етичните граници на човешкото присъствие в днешния все по-урбанизиращ се свят. В тази, бихме я нарекли, есизмично-философска проза на Хайтов са отразени и различните философско-етични нюанси на мотива за борбата между различните правди. Чужд на констативността, писателят разкрива и заплашителната за обществото проекция в бъдещето на трагичния конфликт: човек—земя. Персонифицираният образ на борбата съдържа заряда на една личностна и обществена позиция: „Та не е ли ясно, че където няма почва, животът умира невъзвратно, трагично, а заедно с почвата умира по мънищко светът? Човекът издърпва под краката си живота. . . , като ни сече. . . Какъв по-страшен и трагичен конфликт.“ Покрай актуалността и обобщаващата си сила тези редове ни насочват неволно към една друга характерологична черта от таланта на Хайтов — неговия публицистичен темперамент. В тази малко прибързано отворена скоба ще ни се да привлечем и самопризнанието на писателя: „Аз съм човек, склонен към публицистика. . .“ Самосъзнанието за публицистичната нагласа у Хайтов придава особена емоционална и мисловна експресивност на израза в белетристичните фрагменти: „Моего писалище“, „Спор“, „Тайната на малките“, „Зърна“. След като е написал вече всичко това, ни става ясно, че раждането на публицистичната книга „Бодливата роза“ е само продължение на един отдавна започнат спор, в който писателят ще преудежда като хуманист и мислител да се спре неразумният поход срещу природата, т. е. срещу собственото ни човешко бъдеще.

Че тази позиция не е закъснял изблик на просветителски хуманизъм, е повече от безспорно. Но за да не бъдем голословни, ще приведем малък откъс от размисъла на самия писател: „И защо се развълнувах за съдбата на птицата, защо ме трогна борбата на лишея със скалата, на лятото с есента, защо ме толкова боли за бора? . . . А може би това е болка пак за хората? И що за душа е най-сетне тая нашата, човешката, която побира цяла земя, цяла вселена и остава още място за догадки, предположения и въннения. . . Излиза, че емоционалната ни сфера

е нещо като атмосферата на вселената!“ („Моето писалище“). Все тази болка за хората ще задържа погледа на писателя върху мълчаливата победа на малките мравки над техните едри и красиви себеподобни („Тайната на малките“), за да открие секретa на успеха, за да направи деликатния, но съдържателен намек за човешкия рефлекс за самоутвърждаване, за магята на човешката виталност. Тук не става дума за аналогии между проявите на животинския инстинкт и рефлексите в човешкото общество, тук става дума за нещо, което в последно време се определя като отдалечаване от своя корен, от родовото начало, което винаги е било активизатор на нравствените пориви и на житейското утвърждаване на личността.

Обобщенията в белетристичните миниатюри от цикъла „Душата на леса“ се движат от интуитивно родения намек, през по-близката или по-далечна образна и смислова асоциативност до персонафицираната нравствена и гражданска полемика, чийто директен адрес са съвременните нрави в обществените и междуличностните взаимоотношения („Спор“). Образът на последния, останал жив от поколението опожарени борове, съдържа една колкото етична, толкова и социална алтернатива: „Зачувала го сляпата, щастливата случайност и той оцелял — единствен от цяла гора. Защо? За да изгледа той бор смъртта на всичките борики! За да бъде свидетел как припрените букови чергари нахълтват в държавата на стария и благороден лес! Как пръчици и пръчки заемат местата на мощни стебла и как тънките пигмеи, преди още да е изстинала пепелта на мъртвите гиганти, превръщат гроба им в софра!“ Тук вече имаме едно много интензивно пренасяне на света на социално-етичните отношения в света на обективно-природното, на социално индиферентното, и то не само по силата на щастливото хрумване на автора, а за да се защити една човешка и обществена позиция и за да се изобличи друга. Такава е и художествената функция на двата образа — на самотния бор и на букака. Честното и полемично сърце на писателя като че ли не може да издържи на условностите на белетристичния похват и наблюдаваме една безразсъдна и красива по емоционално-нравствената си поривистост авторска „агресия“ в организирането на реалните ситуации и явления.

Персонафицираната полемика преминава в сферата на социално-нравствените ценности, където реакциите, поведението и мисленето придобиват общо-значимост. Сега те са още по-заплашителни, ако са израз на морална и социална деформираност. „Борът ли! Той ли глупак — заявява младият букак. — Раждали сме не от семена, а от дънери, пресечени с брадви!... И много важно как се получават раните — легнал или прав! Важното е да няма рани! А това „бъдете прави“ е чиста дивотия! Дай ни ти гръбнак, а ние правдата сами ще си я нагласим по гръбнака!“ Пресичането на две различни житейски философии се превръща в нещо повече от конфликт между различните правди, който преминава, както вече казахме, през целия цикъл „Душата на леса“. Това пресичане е своеобразен индикатор на най-актуалните процеси в общественото съзнание, в социалната атмосфера и в нравствения климат на социалистическата ни съвременност.

Във всеки следващ белетристичен фрагмент от този цикъл Н. Хайтов ще привлича все нови образи — символи от живата природа и от света на животните, и то все с едно и също творческо намерение — да намери многоликия образ на градивното човешко начало, на онзи тип поведение и нравственост, които са най-близко до естествените закони на природната и на обществената хармония. Наблюдавайки с окото на познавач живота в планината, позовавайки се на мълчаливата памет на природата, Хайтов ще намери скритата и непредполагаема на пръв поглед асоциативна връзка между една природна картина и определен кръг от прояви в нашия свят. Полемичната мисъл на писателя ще утвърждава голямата правда на съзидателния човешки порив. Все тази творческа система от етични ценности ще определи и специфичната идейно-смислова нюансировка

на символните образи-двойки — борът и букакът („Спор“), габорът и хвойната („Осиновеният“), лишеят и скалата („Зърна“) параклиът и дъбът („Светци“).

И онова, което е особено важно за творческото развитие на Н. Хайтов, е, че той вече е намерил свой собствен език за назоваването на явленията от действителността. И в тази вторична художествена конкретност на човешки характер, събития и природни картини писателят ще синтезира трайните етични ценности, които изграждат самобитността на националната българска душевност и в същото време ще намери техния социален и нравствен еквивалент в съвременността. Сега вече ние откриваме един писател, който е разгърнал своята философска позиция за историята, дарбата на художник на природата и на познавач на човешката душевност. И в раждането на „Диви разкази“ след всичко това има нещо съвсем предопределено. Защото ако досегашната проза на Н. Хайтов е малко или много творчески сондаж в народопсихологията, в историческия опит, в контекста на социалистическата ни съвременност, то неговите „Диви разкази“ носят вече синкретизма на художественото познание.

Какъв е преди всичко нравственият кодекс на героите от сб. „Диви разкази“? Дали той се изчерпва с колоритната самобитност на примитива? Едностраничната категоричност, колкото и да е аргументирана с цитати и мотивировки, едва ли може да ни послужи, защото психологическият и нравственият стереотип на тези герои кореспондира със съвременната душевност и в същото време е включен и в един друг тип историческо съзнание. Заедно с това този психологически и нравствен стереотип се докосва и до онези общочовешки прояви на личностното достойнство и на човешкия характер, които ни отвеждат извън границите на регионалното и националното. Не си струва да се връщаме към противоречивите постановки на възникналия в средата на 60-те години спор за регионалното и националното, защото спорещите страни си останаха на своите позиции, а самата литература в съвременното си развитие намери сигурния брод през този спор. Важното е не това, а другото, което беше сигурен признак за обогатяване на националното художествено съзнание, за разчупването на мирогледните и творческите граници, които поставяха пред днешния и пред миналия опит на човешкото развитие ясната до праволинейност познавателна позиция. И ако във всичките си сборници с разкази и очерци, с монографичните си изследвания за Родопския край до излизането на „Диви разкази“ Хайтов разкрива един малко или много позабравен регион от географската и културната карта на България с една упорита и скромна последователност, то със сб. „Диви разкази“ вече категорично и с едно непретенциозно художествено съвършенство той застави всеки мислещ българин да стане съпричастен към пълната с трагизъм и нравствен стоицизъм история на този български край.

Ще бъде малко пресилено, ако твърдим, че с включените в сборника седемнадесет разказа писателят си поставя мащабната творческа цел да направи със средствата на художественото познание социален, нравствено-психологически и етичен разрез на различните пластове в човешката душевност на хората от Родопите, да намери изчерпващите обобщения за историческите превратности в националната и социалната им участ. Пределно изчистени като фабула и сюжет, като конфликт и психология, разказите като че ли не претендират за подобна мащабност. Като че ли конкретната случка, която стои в основата на фабулата, ще бъде подложена от писателя на „нагряване“ в творческата му лаборатория. И на пръв поглед те ни насочват към частни страни от историческата, социалната и етичната проблематика. При това тези герои, които са българо-мохамедани, притежават нещо от нашата емоционална чувствителност и заедно с това не са като нас. Сам писателят по различен повод и в различни интервюта ще сподели, че: „Не съм си давал сметка какви са героите в моите разкази, защото няма никакво значение дали те се кланят или кръстят, но трябва да кажа, че помаците,

както ги наричаха някога, а сега българите-мохамедани повече ми допадат със своето простодушие и драматична историческа съдба.“ Освен това писателят ще признае, че душевността на селянина му е по-близка от душевността на гражданина и ще добави, че: „Независимо от това, аз съм дълбоко убеден, че няма никакво значение в каква среда се проявяват героите. Важни са проблемите и идеите.“ В тези две различни интервюта, включени в книгата „Надникване в съкровеното“, можем да открием известна противоречивост. Става дума за твърдението, че средата е без значение за разкриването на характера на героя. Но тъй като в интервютата почти винаги се съдържа и момент на импровизация, то тезата на Хайтов ни става обяснима и достъпна.

Както във всяко високохудожествено произведение, така и в сб. „Диви разкази“ има нещо близко и необяснимо. Едно вътрешно единство, което се създава не толкова по линията на тематичната съдържателност, колкото чрез нравствената атмосфера, която носят характерите на героите. Защото колкото и да е тематично обособен сюжетът на отделните разкази, колкото и да е неповторимо разгръщането на фабулното действие, все пак в психологическата нагласа на героите, в техния начин на реагиране към едни или други събития от действителността, в която живеят, съществува типологическа близост. В едни случаи тя може да се гради върху типа житейско мислене, в други — върху емоционално-психологическата им нагласа. Но онова, което е неизменно в характерите на Хайтовите герои, това е тяхната самобитна система от нравствени възгледи за човешките отношения и за социалната действителност. Макар че жизнеописанието в тази зряла проза на писателя се зашифрова художествено в житейските конфликти, в безумно смелите пориви на чувствата и в темперамента на поведението.

В идейната поанта на почти всички разкази от този сборник се утвърждава една определена нравствено-етична черта. Дори с риск за известна крайност можем да заявим, че писателят търси дълбоките нюанси на няколко определени черти от личностното поведение на героите, които моделират този тип на човешки характер, превърнал се в творческо кредо на Н. Хайтов. Това ще бъдат личности, които ще се чувствуват пълноценни, когато са близо до земята и природата. Техните връзки със света все още не са обременени от условностите на урбанизиралото се обществено съзнание. За тях загадъчната многоизмеримост на действителността и на човешката душевност се свежда до няколко основни личностни достойнства, които определят и активното взаимодействие между човек и обстоятелства, между личност и човешко множество.

Тези герои почти винаги са изправяни пред определена личностна алтернатива, която писателят ще афишира в техните реплики или ще я включи в художествения подтекст на сюжетния конфликт. Не е толкова съществено дали това ще бъде дядо Вранко Йотов от разказа „Букова глава“ с неговата изповед: „Сега седим в къщи с бабата и мислиме кое ще бъде по-доброто: да рова ли докрай (около светата църква — бел. Д. В.) или да стана епитроп“, или пък героят от „Засукан свят“, който, следвайки перипетии на своя живот, ще заяви: „Оттогава наемам се да позная женско от мъжко, яре от агне, мършаво от тлъсто, но кое е за лошо и кое за добро — това не мога. Нито се хващам, нито се наемам.“

В семантичното поле на сюжета на Хайтовия разказ категориите добро и лошо (зло) ще маркират и границите на саморазвитие на белегистичните характери. Движението на героите в конкретния предметен свят на действителността е все в пространството на двете етични ценности — добро и зло. Но веднага трябва да подчертаем, че етичната доминанта в характерите на Хайтовите герои е предпоставка за формирането на неосъзнатото, некристализирало като принцип естетическо възприемане на света, на човешката красота и характер. Това малко или много синкретично етико-естетическо отношение на героите към действителността ще се превърне в активизатор на човешките им качества, ще ги из-

веде до кратките дни на щастието или до трагичния край на порива към него — „Сватба“, „Иблям Али“.

Има още едно нравствено достойнство, което изгражда самобитния характер на героите — това е силното чувство за човешка чест. Тази категория ще включва и мирогледно неформеното социално мислене на героите и техните житейски реакции, и интимните движения на чувството в тяхната психика. Чувството за човешка чест ще ги води по трънливия път на истината. В разказа „Гола съвест“ точно този болезнен порив към истината ще формира в съзнанието на Гроздан Панайотов представата за антихуманната същност на буржоазното общество. Героите на Хайтов ще останат чужди на житейския прагматизъм. Пътят към истината за тях минава през онази съкровена връзка с планината и с природата в нея. Тяхното естествено и първично чувство за природната красота ще ги прави винаги малко или много хора с око на творци, с романтична нагласа и ще ги издига над социално обусловената нравствена деформация на личността. Героят от „Гола съвест“ няма да вдигне голяма къща, да натрупа имот и земя, а ще остане „на гола съвест и половинка пенсия. Скъпо ми се върна, но какво да правиш — съвестта всякога се е купувала по-скъпо от черния хайвер!“ В този човешки стоицизъм на Хайтовите герои са отразени онези етични черти от българската душевност, които надхвърлят границите на конкретно-историческото, за да се включат в нравствения климат на съвременността. Но всичко това става почти несъзнателно за читателя, защото прозата на Хайтов е лишена от амбициозната тенденциозност. Преминаването на едни нравствено-етични категории от конкретно-историческото мислене на героите в контекста на съвременността става не в сферата на идеологическите обобщения, а чрез емоционално-чувствените и житейски-психологическите им реакции. Оттук и особената актуалност на проблемите в разказите. „Под свирката на локомотива“ и „Дърво без корен“ се внушава, както посочихме по-горе, чрез пластичното психологическо извайване на характерите. Уж всичко в повествованието е изградено върху автентичния житейски разказ на героя, а става така, че все се поставят такива глобални за съвременността ни проблеми като: „как ще се развива човекът далеч от природата? Ще стане ли човекът по човек?“ („Под свирката на локомотива“) или : „Ето, свои сме уж, викат ми татко, на едно място живеем, на едно софра се храним, а сме чужди един на друг. Защо?“ („Дърво без корен“).

Магията на целия сборник „Диви разкази“ е именно в този художествен магнетизъм, когато в съдържанието на творбата писателят, без да афишира превъзможването на автентичната житейска конфликтност в характерите и в ситуацияите, съумява да внуши на читателя онези значими истини, без които е немислима хармонията в човешкото общество и в индивидуалния свят на личността. Без да претендира да бъде философ, изграждайки с усета на художника-пластик и психолог обменните форми на човешките характери, Хайтов се превръща в писател на действения хуманизъм. Надниквайки в историческите дълбини на човешкото развитие, той ще намира точните нравствено-етични и социално-психологически проекции, скритите и явните движения в психиката на съвременника, в социалистическата нравственост и морал.

Сега вече можем да си обясним как в общата за целия сборник „Диви разкази“ емоционална и нравствена атмосфера Хайтов е могъл да синтезира един необичайно широк кръг от социално-етични, етно-психологически и общочовешки проблеми. Сега вече ни става близък онзи съкровен, по-малко или повече изявен драматизъм в съдбата на героите, който тлее в съзнанието им като непостигнато красиво чувство, неосъществена мечта или загубено щастие. И по законите на това естествено и неочаквано съпреживяване ни става близко терзанието на Аго Шабан от „Мъжки времена“ — „Взема ли я — посрамвам занаята! Не я ли взема — право в сърцето я ранявам!... Вкара ми сърцето под чатал, жената с

жена! В такава време ти се ще да имаш две сърца — едно за чест, друго за мрак, а то нещастното — едно: разрежи го, разкъсай го — пак едно!“, странно и обяснимо ни привлича незатихналата драма в съзнанието на героя от „Дервишово семе“. Мотивът за човешката любов преминава в различна нравствено-етична и идейно-смислова нюансировка през тематичното съдържание на сб. „Диви разкази“. Независимо дали това ще е любовта-страст с предпочитание към първичната виталност — „Мъжки времена“, или пък дълбоко хуманистичния размисъл за изчезващата любов в човешките взаимоотношения и за прокрадващото се отчуждение — „Дърво без корен“, а може това да бъде заключеният в една песен спомен, песен, която надвива над силния и страшен разбойник Ибрям Али („Ибрям Али“), или в последна сметка — любовта ще се превърне в едно дълго и драматично очакване, в едно самопожертвователно извисяване над житейските превратности, което потвърждава неподвластността на чувствата над годините и времето („Дервишово семе“).

С един много точен психологически подход, в който няма да открием самоцелната литературност, Хайтов ще акцентува повече върху ония състояния на героите си, които разкриват неподправения образ на техния характер. Психологическият размисъл в прозата на Хайтов е сведен до маркирането на отделните действия, които са израз на вътрешните психически движения в съзнанието на героя, или ако този психологически размисъл представлява изповед-самоанализ, както е характерно не само за включените в сб. „Диви разкази“ произведения, но и за ранната проза на писателя, то този самоанализ в известна степен е „принизен“ до конкретно-предметното житейско мислене и поведение на персонажите. Без това, разбира се, да бъде белетристичен недостатък, а е въпрос на индивидуален стил и подход.

Психологическото майсторство на Н. Хайтов е с подчертан пластично-изобразителен акцент. Оттук и художествената конкретност в създадените образи завладява властно първо сетивата на читателя, за да го изведе неусетно до драматичните истини на човешкото ни съществуване. Че Хайтов е носил дълго в себе си всяка една от историите и съдбите на героите си, можем да се уверим само от едно бегло припомняне на епизод от разказа „Документация“, включен в сб. „Шумки от габър“ — това е разказът на Аго Шабан за краденето на момата и неговият вече обогатен художествено вариант, който изгражда фабулата на разказа „Мъжки времена“ вече в друг сюжетен контекст, с други идейно-тематични цели. „На ергенско време рекохме да откраднем за един побратим една мома. Тогава бях кораво, младо, в пояса — пишов и нож, в главата — хич акъл и — карай! Дайте да я влачим! Беше от Настан — скъсахме ѝ плитките, докато я изведем. Стигнахме Грохотенската рязка, а рязката помътняла и набъбнала — ако ти стиска, мини я! Викам му на младоженика: „Фърляй я на гръб!“ Той я нарами, но сплете ногите и — хайде в рязката! Огиде, викам си, хубавата булчица! — и се метнах в мътната да я спасявам, че като ни запревалия тая вода, карашисана с камъни и дърва, завлачи ни, замачка ни, завъртя ни и тримата в едно. . . и вече подминавахме за оня свят, ако не бех допипал един корен. Аз се хванах за него, те — за мене и тъй се спасихме на брега. . .“ („Документация“). Ето същия епизод, но от разказа „Мъжки времена“: „И пак надолу, надолу, та до Грохотенската река. Трябваше да минем реката, та сетне да възвием през Хамам бунар за Дьовлен. Да я минем, ама как? Реката придошла буйна, та мътна — ври! Има мост, ама е чак в селото, не е като за нас. Щем не щем, трябваше да я бъркаме. Ония помагачи, двамата, не се съгласиха с нас и се върнаха — видя им се реката страшна. Жената и тя се тегли, и тя не ще сама да бърка в реката. Рекох тогава на младоженика:

— Хвърляй я на гръб!

Хубаво, ама тя висока, а пък той едвам до шията ѝ стига, как да я хвърли! Повървя она, повървя и току се резна в някаква си дупка и се изгуби в мътнинето. С него — и жената. Чорапите ѝ само останаха в ръката. „Брех! Отиде — викам си — хубавата невестница!“ Жулнах се тогава във водата. Я съм дългач и плавам, водата ма не плаши, ама тая вода не е като вода, а мешано с камънак и дърво — страхотия! Едно се впряло в корема ти, друго та ударило в рамото, трето в ребрата те престъргало — себе си ли, другите ли да спасяваш? Хайде с две ръце да бях, ами то с една! С една — с една: улових жената за ногата със зъбите, не с ръка — с ръката хванах някакъв корен и по него — на брега. Два часа дума не можем да продумаме, сини посинели — занемели! . . .“

Анекдотичният епизод от разказа „Документация“ се е превърнал в оригинален сюжет на разказа „Мъжки времена“. Онова, което е дала самата житейска история на писателя, виждаме, че претърпява една двустепенна художествена реализация. В първия разказ белетристичният изказ не притежава такава емоционално-пластична и словесна експресивност. Там той е включен в общия ток на повествованието, в идейния замисъл, който не се изгражда около този епизод, а около навлизането на социалистическата съвременност в душите на тези самобитни родопски хора. В „Документация“ житейски автентичното носи чертите на известна очерковост, докато в „Мъжки времена“ то се е превърнало вече в нравствено-етична позиция, в художествена реалност.

Не е тук време и място да се прави стилистичен анализ на тези два еднакви и художествено различни епизода. Интересното е в това, как писателят износва в творческото си самосъзнание една житейска история, докато намери нейната общозначима и неповторима художествена реализация. Това заживяване с оригиналните човешки находки от действителността е присъщо за автори като Н. Хайтов, които определено живеят с един свой малко или много микроскопичен свят, респ. света на Родопите. Оттук и вътрешната вгълбеност, която преминава като емоционална и нравствена атмосфера през цялото творчество на Н. Хайтов, оттук и представата, че всеки следващ сборник с разкази е нова глава към едно и също голямо произведение, чиято композиция винаги ще остава отворена. Дори и драматургът Хайтов с неговите едноактни пиеси — „Лодка в гората“, „Пътеки“ и „Кучета“, дори и историкът и краеведът Хайтов с монографиите си — „Миналото на село Яврово“, „Миналото на Асеновград“ . . ., с историческите си очерци за родопските властелини, хайдутите и комитите, дори и пътеписецът Хайтов с „Разбулена Родопа“, „През вековете“ . . . дори и публицистът Хайтов с многобройните си полемични статии, включени в сб. „Публицистика“, и с книгата си „Бодливата роза“ ще запази в съзнанието си онези социални и етични ценности, формирани под въздействието на историческото минало и от живота в Родопите, на който сам е съвременник.

Раждането на творца е винаги приобщаване на едни индивидуални човешки ценности към духовната култура на своята нация, на самобитния нравствен свят на родния край към безкрайната вселена на народностната душевност. Тази хуманистична мисия на писателя го отделя от амбицията на посредствеността и го превръща в индикатор на социално-историческото развитие на своето общество. И вместо заключение бихме споделили, че точно това наложи Н. Хайтов като един от оригиналните писатели в съвременната ни проза. Но колкото и да е разностранен творческият и гражданският профил на Хайтов, колкото и да са разнопосочни поривите му за личностна и творческа реализация, то неизменното в него, онова, което превърна съдбата му в живот за изкуството и чрез изкуството, е неговата изконна съпричастност с душевността на родопските българи и българите-мохамедани, с мъжествената красота на планината, с пълната с тъмен трагизъм история. И като сетно потвърждение на това е сценарият на писателя за филма „Черешова градина“. Творческият извор за писателя е там, където е ко-

ренът на неговите герои, там, където е историята и съвременността на неговия край. Такова е своеобразието на националната ни литература, че най-българските ѝ писатели са носили у себе си не космополитичните философски идеи, а омьдрената от вековете душевност на хората от своя роден край, с всичките наслоения на нравствен и исторически драматизъм.

Онова, което даде Н. Хайтов за изследването на душевността на българина, за съживяването на потъналите в забвение летописни истини за българщината, за отстояването на националната ни самобитност, език и култура е вече художествен и научно-исторически факт. То е и ще бъде предмет на многобройни изследвания. Но жизнеността на таланта се определя и от несътвореното все още, но очакващо художественото си първорожение историческо събитие, социално явление или човешка драма... Познанието, което Н. Хайтов е постигнал, като историческа автентичност, като остро чувство за незабележимите процеси в хармонията на природата, като рефлекс за съвременността и за човешката душевност ни принуждават да вярваме, че той тепърва ще започне да споделя своите лични творчески истини и проникновения за нашия безкраен човешки свят.